

ÖZƏLLƏŞDİRMƏNİN NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ**F.Q.MUSAYEVA****Bakı Dövlət Universiteti**

*Özəlləşdirmə prosesi iqtisadi sistemin bərqərar olmasını, azad rəqabət mühitinin yaradılmasının başlıca zəmini olan mülkiyyət çoxnövlü-
yünün təmin olunmasını, qeyri-dövlət sektorunun inkişaf etdirilməsini,
dövlət inhisarının aradan qaldırılması və sahibkarlar təbəqəsinin
formalaşdırılmasını təmin edir.*

*Məqalədə özəlləşdirməyə dair nəzəri məsələlər, bu sahədə
respublikamızda mövcud olan normativ-hüquqi baza təhlil olunmuşdur.
Qəbul olunmuş hər iki Dövlət Programı qarşısında duran məqsədlər və
əldə olunan nəticələr, həmçinin proqramda nəzərdə tutulmuş dövlət
əmlakının satış üsulları tədqiq olunmuşdur. Respublikamızda bu
istiqamətdə həyata keçirilən islahatların xarici ölkələrin təcrübəsi ilə
müqayisəli təhlili ilə yanaşı, bu sahədəki nöqsanlar və çatışmamazlıqlar
göstərilmişdir.*

İqtisadiyyatda dövlət sektorunun məhdudlaşdırılması və qeyri-dövlət sektorunun genişləndirilməsi istiqamətində həyata keçirilən struktur islahatları, onların səmərəli təşkili məsələləri nəinki tədqiqatçıları, eyni zamanda dünya siyasətçilərinin və iş adamlarının diqqətini cəlb edən aktual mövzulardan biridir. Təsadüfi deyil ki, qeyri-dövlət sektorunun inkişaf etdirilməsi təkcə keçid dövründə sistem dəyişiklikləri yaşayan ölkələrdə deyil, bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdiyi ölkələrdə də dövlətin iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsini təşkil edir. Bu onunla izah olunur ki, dövlət sektoru ilə qeyri-dövlət sektoru arasında optimal nisbətə müəyyənləşdirilməsi iqtisadiyyatın səmərəli fəaliyyəti üçün başlıca təminatdır.

Dünya Bankı tərəfindən aparılmış beynəlxalq araşdırmada son 50-ildə iqtisadiyyatın inkişafında dövlət sektorunun xüsusi çəkisinin artmasının səmərəsiz olduğu qeyd olunur. Hesabatda dövlətin yardımçı və tənzimləyici funksiyalar yerinə yetirməsinin, bazar mexanizminə və sahibkarlar qurupuna daha çox etibar etməsinin zəruriliyi, dövlətin əsaslı surətdə rolunun dəyişilməsinin labüdlüyü vurğulanır.

Faktlar göstərir ki, iqtisadiyyatda dövlət sektorunun xüsusi çəkisinin artımı uyğun olaraq, dövlət xərclərinin artımına, bu isə öz növbəsində iqtisadi artım tempinin azalmasına səbəb olur. 80-ci illərdən başlayaraq ABŞ-da dövlət sektorunun genişlənməsi real

ÜDM-in sabit azalması ilə nəticələnmişdir. Belə ki, 1990-cı illərdə ÜDM-in real artımı 1960-cı illər ərzində mövcud olan artımın təxminən yarısını, 1970-ci illərdəki artımın isə az hissəsini təşkil etmişdir. Eyni effekt İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına (OESD) üzv olan ölkələr arasında da qeydə alınmışdır. OESD aid ölkələrdə ÜDM-də dövlətin xərclərinin xüsusi çəkisi orta hesabla 1960-cı ildəki 27%-dən 1996-cı ildə 48%-ə yüksəlmişdir. İllik iqtisadi artım səviyyəsi 5,5% dən 1,9%-ə düşmüşdür. [1, 59 s.]

Bununla əlaqədar XIX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq dövlət mülkiyyətinin üstünlüklərindən bəhs edən Qərb iqtisadçıları artıq fərqli münasibət nümayiş etdirməyə başladılar. Onlar dövlət sektoru ilə müqayisədə qeyri-dövlət sektorunun səmərəli fəaliyyətini əsaslandıraraq, bu istiqamətdə həyata keçiriləcək struktur islahatların – dövlətsizləşdirmə və özəlləşdirmənin elmi-ideoloji bazasını işləyib hazırlamışdılar.

Dövlət mülkiyyətinin dövlətsizləşdirilməsi ilə bağlı müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. B.Arkəşevin fikrincə, dövlətsizləşdirmə:

- xalq təsərrüfatında həyata keçirilən inzibati-idarəçilik və direktiv planlaşdırmanın iqtisadi metodlara əsaslanan dövlət tənzimlənməsi ilə əvəz olunması;

- qiymətlərin liberallaşması, iqtisadi inhisarçılığın aradan qaldırılmasına yönəldilən antiinhisar siyasət;

- mərkəzdən qurulmuş təsərrüfat əlaqələrinin təşkilindən imtina etməklə, iqtisadi subyektlər arasında qarşılıqlı razılaşdırma əsasında müqavilə sisteminin yaradılması;

- bazar infrastrukturunun formalaşdırılması və s. tədbirlər sistemini özündə əks etdirən iqtisadi prosesdir. Onun fikrincə, müəssisələrin fəaliyyətinin səmərəliliyinə yönəldilmiş bu tədbirlər kompleksi mülkiyyət formasının dəyişilməsi ilə müşayiət olunmaya da bilər. [2, 70-79 s.]

Q.İbadədoğlu dövlətsizləşdirməni dövlətin iqtisadi münasibətlərinin subyekt kimi rolunun dəyişilməsinə gətirib çıxaran, xalq təsərrüfatı səviyyəsində sahibkarlıq fəaliyyətinin ixtisarını şərtləndirən iqtisadi proses kimi xarakterizə edir. [3, 38 s.] V.İoxin isə dövlətsizləşdirməni iqtisadiyyatda dövlətin iştirak payının məhdudlaşdırılması ilə bağlı dövlət mülkiyyətinin yenidən təşkilinə yönəldilmiş tədbirlər kompleksi kimi ifadə edir.

Fikrimizcə, dövlətsizləşdirmə müəssisə və ya firmaların idarə edilməsi üzrə dövlətin bir çox funksiyalarından imtina etməsi, müvafiq səlahiyyətlərin bir hissəsinin müəssisələrə verilməsidir. Bu proses dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrin fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə imkan verir. Başqa sözlə, dövlət mülkiyyətində olan obyektlərin onun sahibliyində qalmaq şərti ilə, bilavasitə onun istifadəsindən və sərəncamından çıxması prosesidir.

Bu proses genişləndikcə, dövlətin əlində olan müəyyən obyektlər özəlləşdirmə dairəsinə daxil olur. Özəlləşdirmə mülkiyyətin dövlətsizləşdirilməsinin mühüm istiqamətlərindən biri kimi, dövlət

əmlakının ayrı-ayrı vətəndaşların və hüquqi şəxslərin xüsusi mülkiyyətinə verilməsi prosesidir. Başqa cür desək, özəlləşdirmə dövlətin müəssisə, əmlak və əmlak kompleksinə olan mülkiyyət hüququnun vətəndaşların və hüquqi şəxslərin sərəncamına verilməsidir.

«Özəlləşdirmə» anlayışı ilk dəfə Piter Draker tərəfindən 1969-cu ildə «Uzun sürməyən dövr» adlı əsərində yenidən xüsusişəldirmə sözü ilə ifadə edilmişdir. 1970-ci ildən etibarən E.Savas bələdiyyə inhisarçılığını aradan qaldırmaq və bələdiyyə xidmətlərinin səmərəsini artırmaq üçün bələdiyyə xidmətlərinin özəl şirkətlərə müqavilə əsasında verilməsini tövsiyə etmişdi. [1, 35 s.]

Amerikan tədqiqatçısı Ç. Qrey özəlləşdirmə anlayışını bir qədər geniş şərh edirdi. Onun fikrincə, özəlləşdirmə yalnız mülkiyyət münasibətlərinin dəyişilməsi prosesi deyil, həmçinin səmərəli fəaliyyət üçün başlıca zəmindir. Macar iqtisadçısı Y.Kornai özünün «Azad iqtisadiyyata gedən yol» kitabında bazar sosializmi adlı fundamental konsepsiyanı təhlil edir. Kitabda müəllif xüsusi mülkiyyətin üstünlük təşkil etdiyi iqtisadi sistemi müdafiə etməklə, dövlət mülkiyyətinin aparıcı rolunun qorunub saxlanması ideyasını inkar edirdi. Onun fikrincə, özəlləşdirmə qeyri-dövlət sektorunun genişləndirilməsinə yönəldilmiş tədbirlər sistemidir. [4, 83 s.]

Fikrimizcə, özəlləşdirməyə yalnız mülkiyyətin əllərə verilməsi, mülkiyyət subyektinin dəyişilməsi deyil, ona istehsalın səmərəliliyini yüksəldən və bunun əsasında istehsalın həcmi artıran, dövlətin iqtisadi potensialını gücləndirən və iqtisadi inkişafını təmin edən bir proses kimi baxılmalıdır.

Qeyd edək ki, özəlləşdirmə prosesinin real olaraq həyata keçirilməsinin ilk mərhələsi XX əsrin 70-ci illərinin sonuna təsadüf edir. Belə ki, 70-ci illərin ikinci yarısında Böyük Britaniyada da dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrin yüksək kapitaltutumlu olması, yüksək xərc və az mənfəətlə işləməsi, müəssisə rəhbərlərinin idarəetmə qabiliyyətinin, həmçinin əmək məhsuldarlığının aşağı səviyyədə olması və s. bu kimi neqativ hallar özəlləşdirmə prosesinə start verilməsinə səbəb oldu. 1979-cu ildə dövlət mülkiyyətinin geniş miqyaslı özəlləşdirməsinə başlandı. Britaniyanın ardınca Qərbi Avropa ölkələrində bu iqtisadi siyasət geniş vüsət aldı. Qərbi Avropa ölkələrində tətbiq olunan özəlləşdirmə siyasətinin fəlsəfəsini dövlətin sahibkarlıq fəaliyyətində iştirak dairəsini daraltmaq və iqtisadi mühitdə bərabər rəqabət şəraiti formalaşdırmaqla, müəssisələrin fəaliyyətinin effektivliyini artırmaq təşkil edir.

Özəlləşdirmə proqramı ilk dəfə Amerikada 1985-ci ildə (həmin illərdə dövlət sərəncamında az sayda müəssisələrin olmasına baxmayaraq) Reyqan Administrasiyası tərəfindən işlənilib hazırlanmışdır. Bu proqramın qəbul edilməsində başlıca məqsəd dövlətin sərəncamında olan müəssisə və şirkətlərin səmərəli fəaliyyətini təmin etmək üçün özəl sektora verilməsi idi. Daha

sonra bu proses Latın Amerikasını ölkələrində genişlənmiş, 90-cı ildən etibarən isə postsosialist dövlətinin iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsinə çevrilərək, sistem dəyişikliklərinin əsas daşıyıcısı rolunda çıxış etməyə başladı. Keçmiş sosialist dövlətləri arasında bu proses ilk dəfə olaraq Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrində start götürmüş, Sovet İttifaqının süqutu ilə bu proses bütün postsovet ölkələrində genişlənmişdir.

Ayrı-ayrı ölkələrdə kütləvi özəlləşdirmə proqramlarının nəticələrinin tədqiqi həmin ölkələrdə qarşıya qoyulan məqsədlərin fərqli olduğunu deməyə əsas verir. Belə ki, inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı ölkələri öz milli iqtisadiyyatlarını daha da inkişaf etdirmək və bunun əsasında iqtisadi və sosial problemi daha yaxşı həll etməyi qarşıya məqsəd qoymuşlar. Əsas məqsəd mülkiyyət münasibətlərinin dəyişdirilməsi yolu təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi səmərəliliyini yüksəltmək, dövlət aktivlərinin satışından əldə olunan vəsaitlər hesabına büdcənin gəlir hesabını artırmaq, müəssisələrin fəaliyyətinə ayrılan maliyyə yardımının ixtisar olunması yolu ilə büdcə kəsirini aşağı salmaq və bunun da hesabına iqtisadiyyatın inkişafını sürətləndirmək olmuşdur.

Postsosialist ölkələrində isə özəlləşdirmə iqtisadi sistemin bərqərar olmasına, azad rəqabət mühitinin yaradılmasının başlıca zəmini olan mülkiyyət çox növlüyünün təmin olunmasına, qeyri-dövlət sektorunun inkişaf etdirilməsinə, dövlət inhisarlarının aradan qaldırılmasına, sahibkarlar təbəqəsinin formalaşdırılmasına xidmət edir. Sistemli dəyişikliklərlə xarakterizə olunan bu cür özəlləşdirmə iqtisadiyyata hakimiyyət orqanlarının müdaxiləsini və birbaşa iştirakını azaltmaqla, iqtisadi liberallaşdırmağa doğru addımlar atılmasını iqtisadiyyatın mərkəzdən idarə edilməsinin məhdudlaşdırılmasına, istehsal vasitələri üzərində əmlak hüququnun genişləndirilməsinə səbəb olur. Qeyd edək ki, iqtisadi istehsalatın mühüm tərkib hissəsi olan özəlləşdirmə bazar iqtisadiyyatının tələblərindən irəli gələn qanunauyğun, obyektiv bir zərurətdir.

Postsosialist ölkələrindən fərqli olaraq postsovet respublikalarında özəlləşdirmə bir qədər gec başlanmışdır. Azərbaycanda «Dövlət Əmlakının Özəlləşdirilməsi haqqında Qanun» ilk dəfə 1993-cü ildə imzalanaraq qüvvəyə minmişdir. 1995-ci ilin sentyabr ayında isə Milli Məclis tərəfindən «1995-1998-ci illərdə dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin I Dövlət Proqramı» qəbul olunmuşdur. Proqramda bəzi istehsal və xidmət sahələri çıxılmaqla, dövlət əmlakının 75%-nin kütləvi özəlləşdirilməsi, qanunvericiliyə uyğun olaraq, özəlləşdiriləcək obyektin 70%-nin çeklə dəyişdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Faktiki olaraq özəlləşdirmə paylarının 1997-ci ildən başlayaraq dövriyyəyə buraxılması, kütləvi özəlləşdirmənin bu tarixdən başlanmasını deməyə əsas verir.

Birinci proqramın davamı olaraq 10 avqust 2000-ci il tarixində «Azərbaycan Respublikasında dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin II Dövlət Proqramı» qəbul olunmuşdur.

Proqramda çəklə həyata keçirilən özəlləşdirmənin 2002-ci ilin yanvar ayının 1-dək davam etdiriləcəyi təsbit olunsa da, sonralar bu müddət 2008-ci ilədək uzadılmışdır. I Proqramdan fərqli olaraq II Dövlət Proqramının başa çatdırılması ilə bağlı vaxt məhdudiyəti yoxdur. Bu onunla izah olunur ki, iqtisadiyyatda özəlləşdiriləcək obyektlər strateji olmaqla yanaşı, iri kapitaltutumludurlar.

Hər iki Dövlət Proqramında qarşıya qoyulan məqsəd ilk növbədə xüsusi mülkiyyət və rəqabət prinsipləri əsasında öz-özünü tənzimləyən bazar iqtisadiyyatı mühitinin yaradılması, iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi və investisiyaların cəlb edilməsi yolu ilə ümumi iqtisadi inkişafın təmin edilməsi idi. Dövlət əmlakını dövlət özəlləşdirmə çəklərinə satmaqla, özəlləşdirmə prosesinə əhalinin maksimum geniş təbəqəsini cəlb etməklə, onların həyat səviyyəsinin və sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması sonuncu məqsəd kimi nəzərdə tutulurdu.

Ümumiyyətlə, postsovet məkanına daxil olan ölkələrdə həyata keçirilən özəlləşdirmə proqramlarının qarşısında duran başlıca məqsəd sistemli dəyişikliklər olduğu halda, Şərqi Avropa ölkələrinin bir qisminə müəssisələrin restrukturizasiyası və onların idarə edilməsinin səmərəli təşkili məsələləri olmuşdur. Polşada qəbul olunmuş kütləvi özəlləşdirmə proqramının I maddəsində göstərilir ki, özəlləşdirmə prosesində başlıca məqsəd müəssisələrin səmərəliliyini yüksəltmək və sosial ədaləti bərpa etməkdir. Proqramda, müəssisələrin restrukturizasiyası ilə onların rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi arasında birbaşa əlaqənin olduğu göstərilir.

Respublikamızda isə dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin II Dövlət Proqramının 15-ci maddəsində müəssisələrin özəlləşdirməqabağı restrukturizasiyası, sağlamlaşdırılması və özəlləşdirilmiş müəssisələrin dəstəklənməsi ilə bağlı müəyyən məsələlər öz əksini tapmış (qeyd etmək lazımdır ki, I Dövlət Proqramında ümumiyyətlə bu məsələyə toxunulmamışdır) və aşağıdakı tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- ✓ müəssisələrin restrukturizasiyası (o cümlədən bölünməsi; birləşdirilməsi);
- ✓ müəssisələrin idarəetməyə verilməsi;
- ✓ müəssisələrin texnoloji cəhətdən yenidən qurulması;
- ✓ müəssisə borclarının restrukturizasiyası;
- ✓ müəssisəyə maliyyə yardımının göstərilməsi.

Nəzərdə tutulan bu tədbirlərdən hər hansı birinin tətbiqi barədə qərar AR Prezidentinin qərarı ilə özəlləşdirilən müəssisə və obyektlər üçün Respublika Prezidenti, İİN qərarı ilə özəlləşdirilən müəssisə və obyektlər üçün Dövlət Komissiyası tərəfindən qəbul olunur.

SSRİ-nin süqutu ilə əlaqədar Azərbaycanda mövcud müəssisələrin nəinki MDB çərçivəsində, o cümlədən ölkə daxili təsərrüfat əlaqələrinin qırılması, digər tərəfdən maliyyə vəsaitinin

çatışmamazlığı, bazar infrastrukturunun və rəqabət mühitinin olmaması müəssisələrin uzun müddət fasiləsinə, bu isə öz növbəsində müəssisə daxili avadanlıqların fiziki və mənəvi köhnəlməsinə səbəb olmuşdur. Məhz bu cür müəssisələrin restrukturizasiyası istiqamətində tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsi özəlləşdiriləcək müəssisələrin yüksək bazar qiyməti ilə satışına imkan yaradar. Lakin təssüflər olsun ki, II Dövlət Proqramında nəzərdə tutulan bu məsələlərin reallaşdırılması ilə bağlı bu illər ərzində heç bir tədbirlər sistemi həyata keçirilməmişdir.

Yalnız müəssisə borclarının restrukturizasiyası istiqamətində müəyyən addımlar atılmışdır. Özəlləşdirmənin ilkin mərhələsində – 1993-cü ilin 1 oktyabr tarixinə qısa müddətli bank sudaları, müəssisə və təşkilatlar arasında qarşılıqlı hesablaşmalar üzrə vaxtı keçmiş borcların məbləği 31 milyard manata yaxın olmuşdur. Müəssisələrin iri həcmli borcları onların alınmasına olan maraqların azalmasına, bazar qiymətlərinin aşağı düşməsinə səbəb olmuş və özəlləşdirmədən sonrakı mərhələdə onların fəaliyyətində çətinlik yaratmışdır. Məhz bu məqsədlə AR Prezidentinin 24 oktyabr 2000 - ci il tarixli «Özəlləşdirilən dövlət müəssisələrinin aqrar islahatlar nəticəsində məhv olmuş və işğal altında olan rayonların təsərrüfat subyektlərinin borcları haqqında» qəbul olunmuş Qanununa və bu qanuna əlavələr edilmiş 25 oktyabr 2002-ci il tarixli Fərmanına uyğun olaraq, 1995-1998-ci illərdə Dövlət Proqramı çərçivəsində özəlləşdirilmiş, özəlləşdirilməsi başa çatmamış müəssisələrin, onların özəlləşdirilməsi tarixinə yaranmış dövlət büdcəsinə, büdcədən kənar dövlət fondlarına, səhmlərin nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan banklara, qiymətləri dövlət tərəfindən tənzimlənən məhsul, iş və xidmətlərin istehsalına görə dövlət müəssisələrinə olan borcları silinmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, II Dövlət Proqramınının 13.2 maddəsində özəlləşdirmə ilə bağlı informasiya təminatının təşkili, müəssisələrin sağlamlaşdırılması və sahibkarlara dövlət köməyinin maliyyələşdirilməsi məqsədi ilə İİN hesabına özəlləşdirmədən əldə olunmuş vəsaitin 25% həcmində ayırmalar nəzərdə tutulmuşdur. Məlumat üçün bildirək ki, I Dövlət Proqramında əldə olunan vəsaitlər birbaşa dövlət büdcəsinə daxil edilirdi. Bu vəsaitlərin bütövlükdə və yaxud əsaslı hissəsinin büdcəyə ayrılması bütün MDB ölkələri üçün xarakterik xüsusiyyətdir və ölkədəki siyasi rejimlə əlaqədar bir haldır. Məsələn, Tacikistan və Türkmənistanda əldə olunan vəsaitlər birbaşa dövlət büdcəsinə, Ukraynada 80%-i dövlət büdcəsinə, 20%-i Kiçik və Orta Sahibkarlığın Müdafiəsi Fonduna, Özbəkistanda uyğun olaraq bu göstəricilər 40% və 30%, yerdə qalan 20% isə yerli büdcəyə köçürülürdü.

Özəlləşdirməyə aid mühüm məsələlərdən biri onun həyata keçirilmə müddətidir. Məşhur iqtisadçılardan Kennet Errou dövlət mülkiyyətinin 2-3 il müddətinə özəlləşdirilməsini qeyri-mümkün hesab edirdi. Onun fikrincə, özəlləşdirmə prosesində səmərəliliyə nail olmaq üçün o tədricən həyata keçirilməlidir. O, bunu 3 əsas

səbəblə izah edirdi:

- ✓ sənaye obyektlərinin qeyri-dövlət mülkiyyətinə verilməsi üçün tələb olunan kapital yığıcı tədricən formalaşır;
- ✓ bazarın normal fəaliyyəti, o cümlədən satışa çıxarılan müəssisənin bazar qiymətinin formalaşması üçün vaxt tələb olunur;
- ✓ istehsal müəssisələri satışa çıxarılmazdan önce restrukturizasiya edilməlidir. [5, 2 s.]

Bu strategiyanın tərəfdarları göstərirdilər ki, özəlləşdirmə mərhələlərlə həyata keçirilməli, dövlət mülkiyyətinin istənilən formada əvəzsiz paylanmasından çəkinilməlidir, əmlakın çox hissəsi başlıca olaraq satış yolu ilə özəlləşdirilməlidir. Çünki, gəlirlə işləyən müəssisələr gec-tez özəlləşdiriləcək, bazar qiyməti aşağı olan müəssisələr isə müflis elan olunma prosedurasından keçirilərək satılmalıdır. Bu cür məqsədə nail olunmaq üçün dövlət bazara sərbəst çıxışa olan maneələri aradan qaldırmaqlı, xüsusi bölmənin inkişafına yardım etmək üçün məqsədyönlü iqtisadi siyasət həyata keçirməlidir.

Respublikamızda bu sahədə tədqiqatçılardan Ə.X.Nuriyev mülkiyyətin dövlətsizləşdirilməsi və xüsusişdirilməsini cəmiyyətdə istehsal, bölgü, istehlak münasibətlərinin, mülkiyyət formaları və münasibətlərinin yeniləşməsinə səbəb olan geniş inqilabi proseslərin məcmusu kimi müəyyən edirdi. O göstərirdi ki, çox qısa müddət ərzində bu prosesin həyata keçirilməsinin mümkünlüyü ideyası yanlışdır və heç bir elmi əsası yoxdur. Mülkiyyət münasibətlərinin yenidən qurulması istehsal münasibətlərinin yenidən qurulmasının ana xəttidir və bu istiqamətdə atılan addımlar iqtisadiyyatın sabitliyini pozan əlavə maneələr ortaya çıxarır. [6, 36 s.]

Dövlət mülkiyyətinin mümkün qədər tez özəlləşdirilməsinin tərəfdarları hesab edirlər ki, bu cür strategiyanın əsas tutulması qısa müddət ərzində kiçik sahibkarlar təbəqəsinin formalaşmasına səbəb olur. Bu zaman özəlləşdirmənin əsas üsulu bu və ya digər formada mülkiyyət hüququnun vətəndaşlar arasında kuponlar, vauçerlər, çeklər vasitəsi ilə paylanmasıdır. Özəlləşdirmənin sürətlə aparılması sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə belə sərəmə verə bilməzdi. Bu cür strategiyanın tətbiq olunduğu MDB o cümlədən, bəzi Şərqi Avropa ölkələrinin təcrübəsi sürətli özəlləşdirmənin nəticələrinin qeyri-sərəməli olduğunu göstərdi. Keçid iqtisadiyyatına malik olan ölkələrdə sərbəst pul vəsaitlərinin çatışmamazlığı və kapital bazarının olmaması özəlləşdirmənin sürətlə həyata keçirilməsinə mane olmaqla yanaşı, onun sərəməli metodlarının tətbiqinə imkan vermədi. Digər tərəfdən inkişaf etmiş bazar mexanizminin yoxluğu müəssisələrin bazar qiymətlərinin formalaşdırılmasında çətinlik yaratdı. Müvafiq hüquqi-tənzimləyici bazanın, bazar infrastruktur və institutlarının, həmçinin mütəxəssis və kadrların olmaması bu proseslərin həyata keçirilməsində nizamsızlıqlara səbəb oldu. Bütün bunlar bir daha təsdiq edir ki, özəlləşdirmə bazar institut və

mexanizmlərinin formalaşdırılması ilə ayrılmaz surətdə mərhələlərlə həyata keçirilməlidir.

Dövlət əmlakının düzgün satış üsullarının müəyyən edilməsi, onun səmərəliliyini təmin edən əsas amillərdən biridir. Dünya təcrübəsində özəlləşdirmənin 4 əsas üsulu fərqləndirilir:

- ✓ əmlakın strateji investora satışı;
- ✓ müəssisənin əmək kollektivinə satışı;
- ✓ restitutsiya – əmlakın əvvəlki mülkiyyətçisinə qaytarılması;
- ✓ əhaliyə əmlakın pulsuz paylanması.

Respublikamızda qəbul olunmuş I Dövlət Proqramında özəlləşdirmənin 4 əsas üsulu – əmlakın əmək kollektivi üzvlərinə və ya onlara bərabər tutulan şəxslərə güzəştli satışı, ixtisaslaşdırılmış çək və pul hərraclarında, investisiya müsabiqələrində satışı müəyyən olunmuşdur. II Dövlət Proqramında dövlət müəssisələrinin müflis elan olunması yolu ilə satışı, icarəyə verilmiş dövlət əmlakının satışı, dövlət müəssisələrinin fərdi layihələr üzrə özəlləşdirilməsi üsulları da əlavə olunmuşdur. Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi üsulları əmlakın özəlləşdirilməsi haqqında qərar qəbul edən AR Prezidenti və İİN tərəfindən müəyyən olunur.

Özəlləşdirmədən öncə müəssisələr işçilərinin sayına görə kiçik, orta və iri müəssisə kimi qruplaşdırılır. AR qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilmiş qaydada kiçik müəssisələrin nizamnamə kapitalının 15%-i işçilərə güzəştli satışa yönəldilir. Dövlət əmlakının güzəştli satışı dedikdə, əmlakın özəlləşdirmə çəklərinə dəyişdirilməsi nəzərdə tutulur. Nizamnamə kapitalının 85%-i hərraclar vasitəsi ilə satılır. Hərraclar vasitəsi ilə satış dövlət əmlakının müəyyən edilmiş qaydada pul müqabilində özgəninkiləşdirilməsidir. Bu zaman əmlak üzərində mülkiyyət hüququ hərracın gedişində maksimum qiymət təklif edən alıcıya verilir. İlk iki hərracda əmlak satılmadıqda əmlakın start qiyməti III hərracda ilkin start qiymətinin 10%-i, IV hərracda 25%-i, V hərracda 50%-i həcmində İİN tərəfindən aşağı salınır. Bu qayda ilə də satılmayan dövlət müəssisələri müəyyən olunmuş qaydada ləğv edilir və onların əmlakı (tikili, avadanlıq, qurğu vəs.) yuxarıda göstərilən qaydada hərraclar vasitəsi ilə satılır.

Orta və iri müəssisələr səhmdar cəmiyyətlərinə (SC) çevrilərək, özəlləşdirilir. Dövlət müəssisəsinin SC çevrilməsi özəlləşdirmə komissiyası tərəfindən hazırlanmış və İİN tərəfindən təsdiq olunmuş özəlləşdirmə planı əsasında həyata keçirilir. SC səhmlərinin buraxılışı, qeydiyyatı və tədavülü qaydaları qanunvericiliyə uyğun olaraq AR Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən müəyyən edilir. Dövlət müəssisələri səhmdar cəmiyyətə çevrildikdən sonra onların bir qismi fərdi layihələr üzrə və yaxud investisiya müsabiqələri vasitəsilə özəlləşdirilir. AR prezidentinin 2000-ci il 23 dekabr tarixli Fərmanı ilə müəyyən edilmiş «Dövlət müəssisələrinin fərdi layihələr üzrə özəlləşdirilməsi Qaydaları»nın 1.2 maddəsində fərdi layihə ilə özəlləşdirmə zamanı dövlət müəssisələrinin bazasında

yaradılmış SC -lərinin səhmlərinin 51%-i və ya daha çox hissəsi tender əsasında pul vəsaitinə strateji sərmayəçiyə satılır. Kütləvi özəlləşdirmə mərhələsindən sonra Rusiyada da özəlləşdirmənin fərdi layihələr üzrə aparılmasına üstünlük verilmişdir. Özəlləşdirmənin pul formasına keçidin təmin edilməsi nəticəsində dövlət büdcəsinə özəlləşdirmədən daxil olan vəsaitlərin həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artmağa başlamışdır. Göstərilən üsullarla özəlləşdirilən müəssisələr istisna olmaqla, qalan orta və iri müəssisələrin səhmləri bir qayda olaraq aşağıdakı nisbətdə satılır:

- ✓ 15% - əmək kollektivinə güzəştli satışa yönəldilir;
- ✓ 30% - pul hərraclarına yönəldilir;
- ✓ 55% - ixtisaslaşdırılmış çək hərraclarına yönəldilir.

Müvəffəqiyyətli özəlləşdirmə təcrübəsi ilə seçilən Macarıstanda əhaliyə paylanan özəlləşdirmə istiqrazları alqı-satqı obyektı olmayaraq, yalnız özəlləşdirilən müəssisələrin səhmlərinə dəyişdirilə bilərdi. Həyata keçirilən özəlləşdirmədə mülkiyyət hüququnun yeni sahibkarlara satış yolu ilə qaytarılması, sonradan alış hüququ ilə dövlət müəssisələrinin icarəyə verilməsi və qismən də əmlakın əvəzsiz olaraq bölüşdürülməsi və s. kimi üsullardan istifadə olunmuşdur. Bunlarla yanaşı məşhur Amerika proqramının nümunəsində tədbirlər də həyata keçirildi. Bu proqramın köməyi ilə işçilər güzəştli kreditlərlə öz müəssisəsinin səhmlərini almaqla, onların səhmdarlarına çevrildilər. Proqramın tətbiqi zamanı müəssisənin tam və ya hissə-hissə alınması kollektivin öhdəsinə buraxılırdı. Qərbi Almaniyada özəlləşdirmənin gedişində satış yolu ilə yanaşı, geniş tətbiq olunan üsullardan biri də müəssisələrin müflisləşmə və ləğv etmə yolu ilə satışı olmuşdur.

MDB ölkələrindən Rusiyada 1992-ci ilin oktyabrın 1-nə vauçerlərin dövriyyəyə buraxılması ilə özəlləşdirmə proqramına start verilmişdir. İlk mərhələdə səhmləşdirmə, hərraclarda satış, kommersiya qismində, investisiya müsabiqələrində satış üsullarından istifadə edilmişdir. Rusiyada KÖP çərçivəsində səhmdar kapitalın bölüşdürülməsi zamanı işçilərin 51%-ə qədəri güzəşt əldə etmək hüququ vardır. 1994-cü ildən iyun ayında vauçer özəlləşdirilməsinin başa çatması ilə yeni mərhələ başlandı və yeni proqramın tətbiqinə başlandı. Bu proqramla özəlləşdirmənin pul formasına üstünlük verilmişdir ki, bu işə özəlləşdirmədən daxil olan vəsaitlərin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb olmuşdur.

Özəlləşdirmə prosesinin I mərhələsinin statistik yekunlarına görə 1992-1997-ci illər ərzində mövcud dövlət müəssisələrinin 57,2%-ə qədəri özəlləşdirilmişdir. Özəlləşdirilən müəssisələrin hər üçündən birinin işləməməsinə baxmayaraq, ÜDM-də qeyri-dövlət sektorunun payı 70%-ə yaxın, ümumi məşğul əhəlinin sayında xüsusi çəkisi 60%-ə yaxın idi.

Beynəlxalq arenada Rusiyada o cümlədən MDB dövlətlərinin bir çoxunda həyata keçirilən özəlləşdirmə qeyri-qənaətbəxş qiymətləndirilir və göstərilir ki, bu proses dövlət müəssisələrinin tam surətdə qarəti və dövlət mülkiyyətinin oğurlanması ilə

müşayiət olunmuşdur. Bu onunla izah olunur ki, qəbul olunmuş proqramların konsepsiyası daha çox ideoloji xarakter daşıyırdı, iqtisadi nəticələr ən arxa plana çəkilmişdir. Proqramda qarşıya qoyulan siyasi və sistemli dəyişikliklərə nail olunsa da, sosial və səmərəlilik baxımından ciddi nəticələr əldə olunmadı. Bu birliyə aid olan ölkələrdən yalnız Estoniya və Qırğızıstanda bu proses daha çox müvəffəqiyyətlə həyata keçirilmişdir.[1, 37 s.]

Qırğızıstanda 1991-ci ildən start götürmüş özəlləşdirmənin I mərhələsində dövlət mülkiyyətinin əmək kollektivinə güzəştli satışı, onların özəlləşdirmə prosesində aktiv iştirakı üçün bank krediti formasında əlavə maliyyələşdirmə mənbəyi də açılmışdır. 1994-1995-ci illəri əhatə edən II mərhələdə səmərəliliyə nail olmaq üçün səhmlərin bölgüsü zamanı əmək kollektivinə nəzərdə tutulmuş güzəştlər və onların ödəniş müddəti azaldılmışdır. Nəzərdə tutulan güzəştlər isə Respublikanın geridə qalmış regionlarına şamil edilmişdir. Bu zaman müəssisələrin səhmləri aşağıdakı sxem üzrə özəlləşdirilirdi:

- ✓ 5% - əmək kollektivinə əvəzsiz olaraq verilir;
- ✓ 25% - vauçer hərraclarında reallaşdırılmalı;
- ✓ 70% - layihə investisiya müsabiqəsi və ya vauçerlərdə hərraclarla satılmalıdır.

1996-1997-ci illəri əhatə edən III mərhələ və 1998-2000-ci illəri əhatə edən IV mərhələdə özəlləşdirməyə əsasən strateji obyektlər daxil edilmişdir ki, məhz bu səbəbdən fərdi layihələr əsasında özəlləşdirməyə üstünlük verilmişdir. Özəlləşdiriləcək obyektlərin satışını və yüksək bazar qiymətini təmin etmək məqsədi ilə bu illərdə müəssisələrin restrukturizasiyası ilə bağlı geniş tədbirlər planı həyata keçirilmişdir.

Respublikamızda bu sahədə vəziyyət qeyri-qənaətbəxşdir. Çəklə özəlləşdirmə mexanizminin qeyri-mükəmməlliyi özəlləşdirmədən əldə edilən vəsaitlərin azlığına səbəb olmuşdur. 1995-ci ildə özəlləşdirmədən dövlət büdcəsinə daxil edilmiş vəsaitlərin məbləği 436,5 mln. manat olduğu halda 2004-cü ildə artaraq 156929,9 mln. manata bərabər olmuşdur. 2004-cü il üçün bu göstərici ÜDM-in 0,4%, dövlət büdcəsinin isə 2,1% təşkil etmişdir. Bu əldə olunan vəsaitlərin əsaslı hissəsi kiçik müəssisələrin özəlləşdirilməsindən əldə edilmişdir. Özəlləşdirmənin səmərəli metodlarının tətbiqi ilə iri həcmli maliyyə vəsaitlərinin əldə edilməsinə nail olmaq mümkün olardı. Məhz bu vəsaitlər hesabına da iqtisadiyyatda daxili investisiya qoyuluşlarının həcmi artırmaq, daxili mənbələr hesabına iqtisadi artımı, müəssisələrin restrukturizasiyasını həmçinin onların səmərəli fəaliyyətini təmin etmək olardı.

Dünya praktikasında özəlləşdirmədə səmərəliliyə nail olmaq üçün investisiya fondlarının təsis edilməsindən geniş istifadə olunur. Kütləvi özəlləşdirmə proqramı çərçivəsində Rusiyada 660, Çexiyada 429, Qazaxıstanda 89 özəl, Polşada 15, Rumıniyada 5 dövlət investisiya fondu təsis edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, fondların yaradılmasında başlıca məqsəd əhali tərəfindən özəlləşdirmə çəklərindən səmərəli istifadəyə yardım etmək

olmuşdur. İnvestisiya fondları vasitəçilik funksiyası yerinə yetirməklə, səhmlərin səmərəli bölüşdürülməsi mexanizmlərinə xidmət edir. Məlumat üçün bildirək ki, Polşada özəlləşdirmə gedişində 15 milli investisiya fondu yaradılmışdır ki, bunun da başlıca məqsədi müəssisələrin restrukturizasiyasında onların aktiv iştirakını təmin etmək olmuşdur. Özəlləşdirilən müəssisələrin səhmlərinin 60%-i investisiya fondlarında cəmlənmiş və rəhbərliyin əsas fəaliyyəti bu səhmlərin bazar dəyərinin artımına yönəldilmişdir. Rusiyada kütləvi özəlləşdirmə modeli dövlət müəssisələrinin 80%-ə qədərini özəlləşdirilməsi prosesini əhatə etmiş və 660-dan çox çek investisiya fondlarının eləcə də, digər maliyyə institutlarının vasitəsi ilə demək olar ki, ölkə əhalisinin 40% -ə qədər özəlləşdirmənin fəal iştirakçısına çevrilmişdir.

Respublikamızda özəlləşdirmə çeklərinin paylanması yolu ilə dövlət müəssisələrinin səhmlərinə olan tələb, müəssisələrin səhmləşdirmə qaydası, həmçinin onların hərəcə çıxarılması, özəlləşdirmə üsulları müəyyən edilməklə, onların təklifi formalaşdırılmışdır. Lakin əsas çatışmamazlıq özəlləşdiriləcək müəssisələrlə çek sahibləri arasında vasitəçilik funksiyası yerinə yetirən investisiya fondlarının fəaliyyət göstərməməsidir. Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə 11 avqust 1997-ci il tarixində Çek İnvestisiya Fondunun yaradılmasının normativ-hüquqi bazası yaradılmışdır. 1997-ci ilin sonlarında fəaliyyətə başlayan Çek İnvestisiya Fondunun fəaliyyəti qısa və uğursuz olmuş, çox keçmədən onun hüquqi statusuna xitam verilmişdir. Nəticə etibarən vətəndaşların böyük əksəriyyəti özəlləşdirmə paylarından istifadə istiqamətində böyük çətinliklərlə qarşılaşmışlar. 1995-1998-ci illəri əhatə edən I Özəlləşdirmə Proqramı çərçivəsində özəlləşdirmə proqramlarının əhatə dairəsi dövlət müəssisələrinin 75% daxil edildiyi halda, dövriyyəyə buraxılmış çeklərin cəmişi 13%-i tədaviyən çıxarılmışdır. Müvafiq göstərici Polşada 60%, Çexiyada 56%, Rusiyada 80%, Litvada 93%, Qırğızıstanda 94,3% təşkil etmişdir.

Bazar iqtisadiyyatının inkişaf etmiş ölkələrin, o cümlədən Şərqi Avropa ölkələrinin təcrübəsi göstərdi ki, mülkiyyət münasibətlərindəki dəyişikliklərlə müəssisələrin səmərəli fəaliyyəti arasında birbaşa əlaqə yoxdur. Sürətli özəlləşdirmə işgüzar aktivliyə əhəmiyyətli təsir göstərmir və struktur dəyişikliklərə imkan vermir. Məhz bu səbəbdən Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinin əksəriyyətində kütləvi özəlləşdirmə həyata keçirilməmişdir. Burada həyata keçirilən proseslər əsasən müəssisələrin sağlamlaşdırılmasına yönəldilmiş, səmərəli fəaliyyət göstərən müəssisələr isə ümumiyyətlə özəlləşdirmə prosesinə daxil edilməmişdir. Özəlləşdiriləcək müəssisələr strateji investor axtarışı ilə əsaslı seçim aparıldıqdan sonra özəlləşdirilirdi. Hətta çek özəlləşdirilməsi aparılan Çexoslovakiyada özəlləşdiriləcək obyektə xüsusi yanaşmadan istifadə olunurdu və müəssisələrin texnoloji strukturunun təkmilləşdirilməsinə yönəldilən özəlləşdirmə üsulları tətbiq olunurdu. Bu cür yanaşma müəssisələrin maliyyə

vəziyyətinin pisləşməsinə imkan verməmiş, əksinə özəlləşdirmədən iri həcmli maliyyə vəsaitlərinin daxil olmasına şərait yaratmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Savas E.S. Özəlləşdirmə və ictimai özəl əməkdaşlıq. Bakı, 2001, 408 s.
2. Акбашев Б. Теоретические подходы и практические требования к приватизационному процессу. Российский экономический журнал, 1993, №7.
3. Bayramov Q. Özəlləşdirmənin nəzəri-metodoloji problemləri və retrospektiv iqtisadi təhlil. Bakı, «Elm və həyat», 2001, 302 s.
4. Джабиев Р.М. Социально-экономическое развитие Азербайджанской Республики за годы независимости. Баку, 283 с.
5. Эрроу К. Переход к рыночной экономике: темпы и возможности. Проблемы теории и практики управления // 1995, № 5 .
6. Nuriyev Ə.X. Azərbaycan Respublikasının böhran vəziyyətindən çıxması və inkişafının prinsipləri məsələləri. Bakı, 1992, 28 s.
7. Azərbaycanın statistik göstəriciləri – 2005.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРИВАТИЗАЦИИ

Ф.Г.МУСАЕВА

РЕЗЮМЕ

Процесс приватизации обеспечивает устойчивость экономической системы, наличия разнообразных форм собственности, способствующих созданию свободной конкурентной среды, развитие негосударственного сектора, ликвидацию государственных монополий, формирование класса предпринимателей.

В статье исследованы теоретические вопросы приватизации, нормативно-юридическая база в этой области, имеющаяся в республике, результаты, полученные после реализации двух Государственных Программ приватизации, а также способы продажи государственной собственности. Проведен сравнительный анализ реформ, проводимых в нашей республике в этом направлении, с опытом зарубежных стран, показаны упущения и недостатки в этой области.